

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Τρούλλοι με δεκαεξάπλευρο τύμπανο

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ (Sotiris VOYADJIS)

doi: [10.12681/dchae.18560](https://doi.org/10.12681/dchae.18560)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ (Sotiris VOYADJIS) Σ. (2018). Τρούλλοι με δεκαεξάπλευρο τύμπανο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 237–250. <https://doi.org/10.12681/dchae.18560>

ΤΡΟΥΛΛΟΙ ΜΕ ΔΕΚΑΕΞΑΠΛΕΥΡΟ ΤΥΜΠΑΝΟ

Ο τρούλλος επικρατεί τον 6ο αιώνα με την κατασκευή της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης, για να αποτελέσει ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά των ορθόδοξων ναών μέχρι σήμερα. Εξετάζονται οι τρούλλοι που φέρονται από δεκαεξάπλευρα τύμπανα, ένας τύπος τρούλλου που εμφανίζεται περιορισμένα αλλά διαχρονικά. Στην ομάδα αυτή ανήκουν ναοί της επιρροής του καθολικού του Οσίου Λουκά αλλά και διάσπαρτοι ναοί σε όλη την Ελλάδα, ενώ φαίνεται ότι ορισμένοι ναοί στην Κωνσταντινούπολη επηρεάστηκαν πιθανόν από τον ελλαδικό ναό. Οι ναοί αυτοί διαχωρίζονται από τους ναούς με κυλινδρικό τύμπανο και 16 παράθυρα.

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή περίοδος, αρχιτεκτονική, τρούλλος, δεκαεξάπλευρο τύμπανο τρούλλου, Ελλάδα.

Ο τρούλλος στη βυζαντινή εποχή εμφανίζεται θεωρητικά με τον 6ο αιώνα και επικρατεί με την κατασκευή της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης, αλλά ουσιαστικά κυριαρχεί στη μέση βυζαντινή εποχή σε μικρότερα κτήρια από την Αγία Σοφία, για να αποτελέσει ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά των ορθόδοξων ναών μέχρι σήμερα, παρά τις αυξημένες τεχνικές απαιτήσεις που έχει η κατασκευή ενός τρούλλου. Στη σημερινή δε εποχή, παρά το γεγονός ότι καθ' όλη την περίοδο της ναοδομίας, μετά την Αγία Σοφία και μέχρι σήμερα, κατασκευάζονται μικροί και μεγάλοι ναοί του τύπου της βασιλικής, στη συλλογική αντίληψη ο τρούλλος σηματοδοτεί τον ορθόδοξο ναό.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι ο συμβολισμός και η

Since the construction of the Hagia Sophia in Constantinople, the dome became one of the most prominent features of Orthodox churches. The domes carried by sixteen-faceted drums, a type with limited appearance, are examined. This group includes churches influenced by Hosios Loukas in Steiri, scattered throughout Greece, while it appears that some churches in Constantinople were also probably influenced by this important building. Churches with cylindrical drums with sixteen windows belong to a different category.

Keywords

Byzantine period; architecture; dome; domes with sixteen-faceted drum; Greece.

εσωτερική διακόσμηση αλλά και η εξωτερική μορφολογία των τρούλλων έχει μελετηθεί διεξοδικά, δεν έχει εξεταστεί το βασικό ερώτημα της επιλογής κάθε φορά του αριθμού των εδρών του πολυεπίπεδου τυμπάνου των τρούλλων. Παρακάτω εξετάζονται οι τρούλλοι με δεκαεξάπλευρα τύμπανα, ένας τύπος τρούλλων που εμφανίζεται περιορισμένα μεν αλλά διαχρονικά¹.

Στη μεγάλη τους πλειονότητα οι τρούλλοι της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ναοδομίας διαθέτουν οκτάπλευρο τύμπανο². Φυσικά, λόγω του γεγονότος ότι ο

¹ Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε στο 37ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας τον Μάιο του 2017, Σ. Βογιατζής, «Τρούλλοι με δεκαεξάπλευρο τύμπανο», 37ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2017), 46-48.

² Αποδελτιώνοντας τη βιβλιογραφία, από περίπου 600 ναούς με

*Διδάκτωρ Αρχιτέκτων ΕΜΠ, sotvog@gmail.com

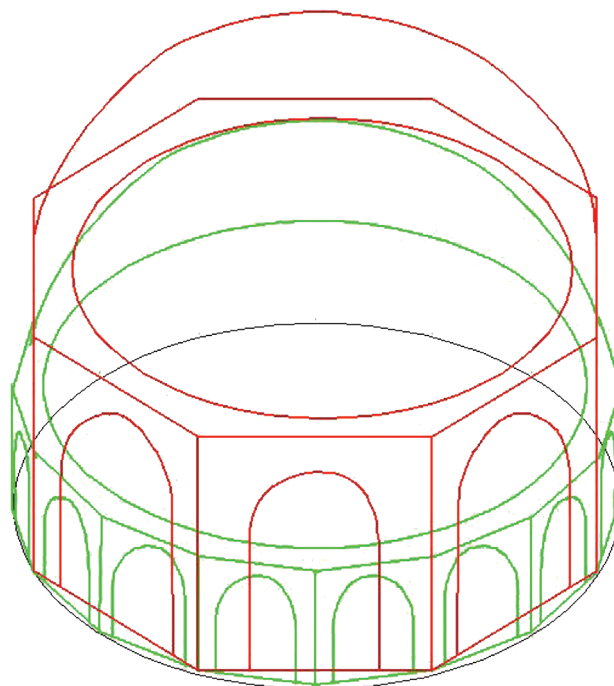
τρούλλος είναι το πρώτο τμήμα του ναού, το οποίο καταρρέει σε ένα σεισμό, πολλοί τρούλλοι έχουν χαθεί για πάντα ή έχουν πλήρως αναστηλωθεί, οπότε ο αριθμός τους εμφανίζει μια σχετική αβεβαιότητα.

Ο τρούλλος με δεκαεξάγωνης διατομής τύμπανο προκύπτει ασφαλώς από τον, πολύ συνηθέστερο, οκτάγωνης διατομής, όταν χρειάζεται να αυξηθεί πολύ η διάμετρος του τρούλλου, αλλά απαιτείται από τον αρχιτέκτονα να παραμείνει χαμηλός, ώστε να μην αυξηθούν υπερβολικά τα βάρη στη φέρουσα αυτόν θολοδομία. Στην περίπτωση ενός μεγάλου οκταγωνικού τρούλλου, η αύξηση της διάστασης των πλευρών του εγγεγραμμένου οκταγώνου απαιτεί, για να κρατηθούν οι αναλογίες των παραθύρων ή των αψιδωμάτων σε συνήθεις αναλογίες, την υπερβολική αύξηση του ύψους του τυμπάνου, με αποτέλεσμα την αύξηση των φορτίων στις υποκείμενες φέρουσες θολοδομίες, και μάλιστα στις δυσμενέστερες θέσεις, δηλαδή κοντά στην απόληξη των καμαρών των κεραιών. Η κατασκευή δεκαεξάπλευρου τυμπάνου επιτρέπει την κατασκευή χαμηλότερων τυμπάνων, αφού, λόγω της μείωσης στο μισό του πλάτους των πλευρών, οι αναλογίες των παραθύρων μπορούν να είναι αρμονικές (1:2, 1:3), ενώ το ύψος μπορεί να μειωθεί (Εικ. 1). Ακόμα, η κατανομή των φορτίων σε περισσότερα σημεία διευκολύνει ασφαλώς τη στατικότητα των κτηρίων.

Προφανώς αυτός ο τύπος τρούλλου εμφανίζεται σε ναούς μεγάλων σχετικά διαστάσεων, στους οποίους η διάμετρος του τρούλλου ξεπερνά τα 7 μ. αλλά όχι πάντα, όπως θα δούμε παρακάτω³. Λόγω δε της ανοικτότερης εξωτερικής γωνίας της συμβολής των πλευρών, 158° σε αντίθεση με τις 135° του οκτάπλευρου τυμπάνου, σε μικρής σχετικά διαμέτρου τρούλλου, λόγω της δυσκολίας λάξευσης λίθων με αυτήν τη γωνία, το τύμπανο μετατρέπεται συχνά σε κυλινδρικό. Για τον λόγο αυτό είναι δύσκολο πολλές φορές να διαχωριστούν οι κυλινδρικοί τρούλλοι με 16 παράθυρα ή τυφλά αψιδώματα από τους κανονικούς δεκαεξάπλευρους τρούλλους, θέμα που θα εξεταστεί παρακάτω.

τρούλλοι οι ναοί με τύμπανο οκταγωνικής διατομής είναι περίπου 356, με κυκλική διατομή 160, οι δωδεκάγωνης 62 και οι με δεκαεξάπλευρο τύμπανο όχι παραπάνω από 15.

³ Όπου αναφέρονται διαστάσεις είναι εσωτερικές και κατά προσέγγιση τις περισσότερες φορές, αφού έχουν ληφθεί αναλογικά από δημοσιευμένα μικρά σχέδια.

Εικ. 1. Σχηματική παραβολή τρούλλου με οκτάπλευρο και δεκαεξάπλευρο τύμπανο ίσου περιγεγραμμένου κύκλου.

Ναοί με δεκαεξάπλευρο τύμπανο σε κατά προσέγγιση χρονολογική σειρά εμφανίζονται να είναι οι εξής: μια συμπαγής, όπως φαίνεται, ομάδα έξι ναών του λεγόμενου ηπειρωτικού οκταγωνικού τύπου⁴: καθολικό Οσίου Λουκά, Σωτείρα Λυκοδήμου, καθολικό Μονής Δαφνίου, Αγία Σοφία (Οδηγήτρια) Μονεμβασίας, Μεταμόρφωση Σωτήρος (Σωτήρα) Χριστιάνων, Άγιοι Θεόδωροι Μυστρά. Παλαιότερος είναι ο τρούλλος του καθολικού της μονής Οσίου Λουκά (Εικ. 2) με διάμετρο 7,5 μ.⁵, όπου, εφ' όσον έχει γίνει πλέον αποδεκτή η χρονολόγησή του στα 1011 ή 1022⁶, εμφανίζεται για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο αυτή η μορφή.

⁴ Οι υπόλοιποι ναοί του ηπειρωτικού οκταγωνικού τύπου, όπως ο Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά, είναι σημαντικά μικρότεροι και οι τρούλλοι τους έχουν λιγότερες έδρες, συνήθως δε είναι οκταγωνικοί.

⁵ R. W. Schultz – S. H. Barnsley, *The monastery of St Luke of Stiris in Phokis*, Λονδίνο 1901, πίν. 1. Παρά την παλαιότητά του, το έργο αυτό παραμένει η μοναδική πηγή μετριστών πληροφοριών, αφού από τότε νέες αποτυπώσεις δεν έχουν γίνει.

⁶ Μ. Χατζηδάκης, «Περί μονής του Όσίου Λουκά νεώτερα», *Ελληνικά* 25 (1972), 298-313.

Εικ. 2. Όσιος Λουκάς. Αποψη του τρούλλου.

Εικ. 3. Αθήνα. Σωτήρα Λυκοδήμου.

Το τύμπανο του Οσίου Λουκά είναι ιδιαιτέρως χαμηλό και τα παράθυρά του διαμορφώνονται σε αλληλοτομία με τον ημισφαιρικό θόλο⁷. Ακολουθεί η Σωτεΐρα Λυκοδήμου⁸ στην Αθήνα, με διάμετρο 6,5 μ., χρονολογημένη προ του 1031 αλλά με εν μέρει ανακατασκευασμένο τρούλλο (Εικ. 3), μετά από καταστροφή που επήλθε κατά την επανάσταση του 1821. Ωστόσο, ο Χ. Μπούρας, βασιζόμενος σε σχέδια του Τηλέμαχου Βλασόπουλου, του μηχανικού που εκτέλεσε το έργο της αποκατάστασης, υποστήριξε ότι μεγάλο μέρος του τρούλλου και γενικά η μορφή του διατηρήθηκε⁹. Η μορφή αυτή είναι παρόμοια με τον τρούλλο του Οσίου Λουκά, δηλαδή με χαμηλό ψευδοτύμπανο.

Το καθολικό μονής Δαφνίου¹⁰ ανήκει και αυτό στον ηπειρωτικό οκταγωνικό τύπο, χρονολογημένο, όχι ακριβώς, στον όψιμο 11ο αιώνα, και φέρει μεγάλο τρούλλο με δεκαεξάπλευρο χαρακτηριστικό τύμπανο, με συμφυείς κιονίσκους και ψηλότερες αναλογίες από αυτό του Οσίου Λουκά, ενώ η εσωτερική διάμετρός του είναι 7,7 μ.

Η Αγία Σοφία (Οδηγήτρια) Μονεμβασιάς¹¹ είναι τυπικός ναός του οκταγωνικού ηπειρωτικού τύπου με πενταμερές ιερό και δεκαεξάπλευρο τύμπανο του τρούλλου, διαμέτρου 6,70 μ., χρονολογημένος περίπου στον 12ο αιώνα. Ο τρούλλος του ναού παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες ως προς την εξωτερική μορφή με αυτόν της μονής Δαφνίου.

Δεκαεξάπλευρος είναι και ο τρούλλος της Μεταμόρφωσης Σωτήρος των Χριστιάνων Μεσσηνίας (Εικ. 4), αλλά είναι πλήρως αναστηλωμένος. Δυστυχώς ο

Στίκας και ο Ορλάνδος¹², οι οποίοι αναστήλωσαν τον ναό, δεν κατέγραψαν κάποια τεκμηρίωση για αυτήν την επιλογή τους, παρά μόνον ότι εμπνεύστηκαν από τον τρούλλο του Δαφνίου, αλλά με τρούλλο διαμέτρου σχεδόν 8 μ. το δεκαεξάπλευρο τύμπανο φαίνεται να είναι η πιο αρμόζουσα λύση¹³.

Δεκαεξάπλευρο τύμπανο είχε, όπως φαίνεται και στη φωτογραφία, ο δεύτερος χρονολογικά τρούλλος του ναού της Παναγίας Σκριπούς¹⁴, πριν από την κατάρρευσή του από σεισμό το 1895 (Εικ. 5), ή μάλλον πριν από την καθαίρεσή του στις εργασίες της δεκαετίας του '20. Ο τρούλλος αυτός αντικαταστάθηκε κατά τις εργασίες του 1928-1938 από τον σημερινό, που έχει οπλισμένο σκυρόδεμα με κυλινδρικό τύμπανο. Ο τελευταίος στηρίζεται σε ποδαρικά από μεπτόν, που μειώνουν σημαντικά τη διάμετρό του, συνεπώς ο παλαιότερος τρούλλος θα ήταν γύρω στα 5,60-6,0 μ. Ο τρούλλος αυτός πιθανότατα ανήκε στη μέση βυζαντινή εποχή (η Μ. Σωτηρίου¹⁵ ορθώς παρατήρησε ότι πρόκειται για μεταγενέστερο τρούλλο, αλλά μάλλον τον τοποθετεί μετά τον 13ο αιώνα) και αντικατέστησε παλαιότερο, πιθανόν πτυχωτό, μετά την κατάρρευση του τελευταίου. Είχε παλαιότερα υποστηριχθεί¹⁶,

⁷ Χ. Μπούρας, *Η αρχιτεκτονική της Μονής του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 2015, 60. Η απαρίθμηση της ευρύτατης βιβλιογραφίας σχετικά με το μνημείο αυτό δεν έχει νόημα στο παρόν πόνημα, αφού για το θέμα που μας ενδιαφέρει, αρκεί το τελευταίο αυτό δημοσίευμα που υπερκαλύπτει προηγούμενες αναφορές.

⁸ Ch. Bouras, «The Soteira Lykodemou at Athens. Architecture», *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), 11-24.

⁹ Ο.π., 17.

¹⁰ G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Παρίσι 1899, 53. Παρά την εκτεταμένη ενασχόληση των ειδικών με το εν λόγω μνημείο τα τελευταία χρόνια, το έργο αυτό παραμένει βασική πηγή πληροφοριών για τη γενική διάταξη του κτηρίου, παρά τις ελλείψεις και τις αστοχίες του.

¹¹ Ε. Στίκας, «Ο ναός της Αγίας Σοφίας ἐπὶ τοῦ κάστρου τῆς Μονεμβασιάς (μετὰ ἱστορικῶν παρεμβάσεων)», *ΛακΣπουδ* Η' (1986), 319.

¹² E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou en Triphylie et les autres églises du même type*, Παρίσι 1951, 21.

¹³ Σύμφωνα με νεότερη έρευνα, που δεν έχει έως τώρα αμφισβητηθεί, ο τρούλλος αυτός ανήκε στη δεύτερη φάση κατασκευής του μνημείου, που χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στον 12ο αιώνα, οπότε το πενταμερές αρχικά ιερό του τυπικού οκταγωνικού τύπου μετατράπηκε σε τριμερές. Στο μεγάλο μέγεθος του τρούλλου, σε συνδυασμό με την απόκλιση από το πλέον δοκιμασμένο κατά τον 11ο αιώνα πενταμερές ιερό, ίσως να οφείλεται σε μεγάλο ποσοστό η πλήρης κατάρρευση του ναού τον 19ο αιώνα. Βλ. Σ. Βογιατζής – Έ. Δεληνικόλα, «Νεότερες παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας», *ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), 34-35, S. Voyadjis, «Further remarks on the building history of the church of Transfiguration of Christ at Christianou, Messenia, Greece», *First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium. Proceedings (Istanbul, 25-28 June 2007)*, Κωνσταντινούπολη 2010, 467-469.

¹⁴ Μ. Σωτηρίου, «Ο ναός της Σκριπούς στη Βοιωτία», *ΑΕ* (1931), 113-115. Στη φωτογραφία ο τρούλλος εμφανίζεται με μόνο τέσσερα ανοικτά παράθυρα αλλά είναι επιχρισμένος, οπότε δεν αποκλείεται τα παράθυρα να φράχθηκαν σε μεταγενέστερη εποχή.

¹⁵ Ο.π., 128-129.

¹⁶ Σ. Βογιατζής, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της

Εικ. 4. Μεσσηνία, Χριστιάνοι. Μεταμόρφωση Σωτήρος.

χωρίς αμφισβήτηση ως τώρα, ότι η πρώτη αυτή καταστροφή και οι συνεπαγόμενες εργασίες αποκατάστασης, καθώς και η κατασκευή του ενδιαμέσου τρούλλου, συνέβησαν κατά τον 12ο αιώνα.

Τον 12ο αιώνα (1119-1136) έχουν χρονολογηθεί δύο μεγάλοι ναοί της Κωνσταντινούπολης, που φέρουν δεκαεξάπλευρους τρούλλους. Ανήκουν στο σύμπλεγμα του Χριστού Παντοκράτορα¹⁷, τον εμβληματικό κοιμητηριακό ναό των Κοιμηνηών, στον μεσαίο και νότιο ναό, και έχουν διάμετρο 7,7 μ. (στενή διάσταση) και 5,2 μ. αντιστοίχως. Παρά το γεγονός ότι οι κατά καιρούς οθωμανικές επεμβάσεις είναι περισσότερες στην ανωδομή

των κτηρίων αυτών, έρευνες παράλληλα με τις εργασίες αποκατάστασης ανέδειξαν ορισμένα αρχικά στοιχεία του συμπλέγματος καθώς και την αυθεντικότητα των τρούλλων¹⁸. Οι τρούλλοι αυτοί φέρουν στενές αναλογίες με το τύμπανο του καθολικού της μονής Δαφνίου, αλλά βέβαια οι κατά καιρούς επεμβάσεις δεν επιτρέπουν την ανάδειξη άμεσων επιρροών.

Στην πρωτεύουσα παρατηρήσαμε επίσης το τύμπανο της πρώτης φάσης του κυρίου ναού του Χριστού της Χώρας, η οποία χρονολογήθηκε στον 12ο αιώνα¹⁹, με διαστάσεις 7,9-8,0 μ. Και αυτό πάλι λόγω των οθωμανικών

Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», ΔΧΑΕΚ' (1998-1999), 123-125.

¹⁷ Πλήρης μελέτη για το σημαντικότερο αυτό μνημείο δεν υφίσταται, παρά την ενασχόληση σημαντικών επιστημόνων με αυτό. Πηγή πληροφοριών παραμένει το έργο των J. Ebersolt – A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Παρίσι 1913, 171-207.

¹⁸ Βλ. περιορισμένες αναφορές στο R. Ousterhout – Z. Ahunbay – M. Ahunbay – A. Ozugul, «Study and Restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First Report, 1997-1998», *DOP* 54 (2000), 265-270, αλλά και στο R. Ousterhout – Z. Ahunbay – M. Ahunbay – A. Ozugul, «Study and Restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: Second Report 2001-2005», *DOP* 63 (2010), 1-22.

¹⁹ P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, 1, Νέα Υόρκη 1966, 10.

Εικ. 5. Ορχομενός, Παναγία Σκριπούς. Παλαιά φωτογραφία, πριν από την αντικατάσταση του τρούλλου με τον σημερινό.

παρεμβάσεων έχει τροποποιηθεί αρκετά και δεν είναι απολύτως σαφές αν ανήκει στον τύπο του δεκαεξάπλευρου ή του κυλινδρικού τύμπανου με 16 παράθυρα ή τυφλά αψιδώματα, που εξετάζουμε παράλληλα²⁰.

Στην παραπάνω κατηγορία των δεκαεξάπλευρων τρούλλων της Κωνσταντινούπολης θα πρέπει να προστεθεί και αυτός της Παναγίας Κυριώτισσας ή Kalenderhane²¹, με 7,5 μ. διάμετρο. Σύμφωνα με τον Cecil Striker, χρονολογείται με βεβαιότητα στη φάση του

12ου αιώνα και είναι σαφές ότι το τύμπανο ήταν εξ αρχής δεκαεξάπλευρο και όχι κυκλικό με 16 παράθυρα και χαμηλό τύμπανο, όπως αυτό του Οσίου Λουκά²².

²⁰ R. G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul* (DOS 25), Washington, D. C. 1987, 89.

²¹ C. Striker – D. Kuban, *Kalenderhane in Istanbul, I. The buildings*, Mainz 1997, 67.

²² Εδώ θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι από τις μελέτες, τελευταία, του υπογείου της Παναγίας Περιβλέπτου στην Κωνσταντινούπολη προκύπτει, σύμφωνα με τους μελετητές, ότι ο ναός θα μπορούσε να είχε ομοιότητες με το καθολικό του Οσίου Λουκά, του οποίου έπεται κατά 30 περίπου χρόνια, έχοντας ιδιαίτερα μεγάλο τρούλλο, διαμέτρου περίπου 10 μ., ωστόσο είναι αδύνατο, φυσικά, να αναπαραστήσουμε το τύμπανο του τρούλλου αυτού. Ö. Dalgıç – T. Mathews, «A new interpretation of the church of Peribleptos and its place in Middle byzantine Architecture», *First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, ό.π. (υποσημ. 13), 424-431. V. Marinis, *Architecture*

Ακόμα, στη μέση βυζαντινή εποχή χρονολογούνται δύο ναοί, σήμερα στη Βουλγαρία, με αντίστοιχη διάταξη στον τρούλλο: ο ναός της Παναγίας (Bogorodica Petrichka) στο φρούριο του Asenon²³ (η Στενήμαχος για τους Βυζαντινούς), η δεύτερη φάση του οποίου, όπου ανήκει ο τρούλλος, χρονολογήθηκε από τον Ćurčić γύρω στα 1200²⁴. Το τύμπανο έχει μικρή διάμετρο, 4,2 μ., και είναι κυλινδρικό με 16 παράθυρα. Παρόμοια διάταξη με κυκλικό τύμπανο και 16 παράθυρα φέρει και ο τρούλλος του παρεκκλησίου των Αρχαγγέλων, που είναι προσαρτημένο στο καθολικό της μονής στο Bachkono²⁵, με μικρή διάμετρο, μόλις 3,3 μ., το οποίο τελευταία χρονολογήθηκε από τον Ćurčić²⁶ στον 13ο αιώνα.

Από εδώ και πέρα ο τύπος του δεκαεξάπλευρου τυμπάνου εμφανίζεται σποραδικά, όπως για παράδειγμα στον όροφο των Αγίων Θεοδώρων Μυστρά²⁷, κτήριο του 1295, που αποτελεί ιδιόρρυθμο ναό οκταγωνικού τύπου, αλλά ανήκει ασφαλώς στους ηπειρώτικους οκταγωνικούς. Έχει διάμετρο 5,4 μ. και, παρά τις μεγάλες επεμβάσεις από τον Ορλάνδο, διατηρεί το δεκαεξάπλευρο τύμπανό του. Εντελώς ιδιόρρυθμος δεκαεξάπλευρος τρούλλος, με στενά αψιδώματα και ευρύτερα παράθυρα, είναι και ο τρούλλος της Μητρόπολης του Μυστρά²⁸, αλλά φαίνεται να ανήκει μάλλον σε μια τοπική παραλλαγή των κυκλικών τρούλλων που σχηματίζουν αψιδώματα και παράθυρα, αφού παρόμοιοι τρούλλοι υπάρχουν και στο καθολικό της μονής Βροντοχίου²⁹ και στην Ευαγγελίστρια³⁰, στην πόλη του Μυστρά.

Τέλος, 16 πλευρές έχει και ο τρούλλος του εξωνάρ-

θηκα του ναού της Πόρτα-Παναγιάς στην Πύλη Τρικάλων, με διάσταση μόλις 4,3 μ. και ιδιαίτερα στενές πλευρές (Εικ. 6). Η χρονολόγηση του εξωνάρθηκα έχει ταλανίσει τους κατά καιρούς μελετητές του, οι οποίοι υποστήριξαν είτε ότι προστέθηκε σε μεταγενέστερη εποχή από τον ναό³¹ είτε ότι ανήκει σε παλαιότερο ναό, στον οποίο προσκολλήθηκε ο κυρίως ναός³², ενώ ο τρούλλος προστέθηκε από βυζαντινούς τεχνίτες γύρω στα 1200³³. Σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες του Σταύρου Μαμαλούκου³⁴, ο οποίος εκτέλεσε εργασίες στον ναό, το θέμα φαίνεται να κλείνει οριστικά προς το παρόν με τη χρονολόγηση του εξωνάρθηκα στα μέσα του 14ου αιώνα (σε συμφωνία με τον Ορλάνδο), στα χρόνια της κυριαρχίας του Στεφάνου Δουσάν στην περιοχή, αλλά με πολλές επισκευές το 1743.

Στη Ρόδο, στη μέση βυζαντινή περίοδο, εμφανίζονται κατά τον 13ο και 14ο αιώνα δύο ναοί που μπορούν να ενταχθούν στην ευρύτερη κατηγορία που εξετάζεται: ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στο Θάρι³⁵, με τρούλλο διαμέτρου μόλις 4,3 μ. και η Κοίμηση της Θεοτόκου στη Σάλακο³⁶, με διάμετρο 5,2 μ. Οι τρούλλοι αυτοί δεν είναι εύκολο να χαρακτηριστούν δεκαεξάπλευροι, είτε κυλινδρικοί με 16 αψιδώματα, αφού, λόγω του μικρού τους μεγέθους και της πληθώρας των μορφολογικών στοιχείων, οι ακμές του πολυγώνου έχουν σχεδόν πλήρως εξαφανιστεί. Ωστόσο, αποτελούν συμπαγή ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά, εύστοχα δε χαρακτηρίστηκαν «ροδιακοί τρούλλοι» και προφανώς αλληλοεπηρεάστηκαν ως προς τη μορφολογία, γιατί έχουν μεγάλες ομοιότητες

and Ritual in the Churches of Constantinople, Ninth to Fifteenth Centuries, Cambridge 2014, 201-202, εικ. XXVI.1.

²³ K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια 1974, 171 και πιο πρόσφατα B. Penkova, *Die bulgarischen Grabenkirche* (στα ρωσικά με περίληψη στα γερμανικά), Αγία Πετρούπολη 1999, 143-154.

²⁴ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – Λονδίνο 2010, 481-482.

²⁵ Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, ό.π. (υποσημ. 23), 180.

²⁶ Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 24), 482.

²⁷ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, πίν. 21-1. Το έργο αυτό εξακολουθεί να αποτελεί πηγή πρωτογενών και μετρητικών πληροφοριών.

²⁸ Ό.π., πίν. 19.3. Γ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002, 151.

²⁹ Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, ό.π. (υποσημ. 27), πίν. 25.

³⁰ Ό.π., πίν. 34.3.

³¹ A. K. Ορλάνδος, «Ἡ Πόρτα Παναγιά Θεσσαλίας», *ABME A'* (1935), 23-24.

³² Ch. Bouras, «Twelfth and thirteenth century variations of the single domed octagon plan», *ΔΧΑΕ Θ'* (1977-1979), 27.

³³ Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 24), 417.

³⁴ Στ. Μαμαλούκος, «Ἡ χρονολόγηση του καθολικού της Πόρτα-Παναγιάς», *Ἡ Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία, τέχνη και τον ελλαδικό μοναχισμό. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου*, Αθήνα 2011, 467-468.

³⁵ A. K. Ορλάνδος, «Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου», *ABME ΣΤ'* (1948), 97 και τελευταία Μ. Κάππας, «Οἱ σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς μεσαιωνικῆς πόλης τῆς Ρόδου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη τῆς Ρόδου. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Ρόδος 14-18 Νοεμβρίου 2001)*, Α', Αθήνα 2007, 348.

³⁶ Ορλάνδος, «Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου», ό.π. (υποσημ. 35), 103.

Εικ. 6. Πύλη Τρικάλων. Πόρτα-Παναγιά. Ο τρούλλος του εξωνάρθηκα.

και με άλλους τρούλλους στην περιοχή: Άγιο Νικόλαο στο Φουντουκλί³⁷, τον κατεστραμμένο Αρχάγγελο Μιχαήλ ή Ντεμιρλί τζαμί³⁸ και τον Άγιο Γεώργιο, γνωστό και ως Χουρμαλί Μεντρεσέ³⁹.

Εκτός του ελλαδικού χώρου, δεκαεξάπλευρο τύμπανο φέρει και ο Άγιος Νικόλαος στην Curtea de Arges στη Ρουμανία⁴⁰, ναός κτισμένος ανάμεσα στα 1340

και 1376 από τον Basarab Α΄ με διάμετρο 5,1 μ. Ο τρούλλος είναι βέβαια αναστηλωμένος, αλλά η αρχική του διάταξη δεν πρέπει να ήταν διαφορετική.

Για την ολοκλήρωση της έρευνας μπορούν να συμπεριληφθούν, έστω και οριακά, οι τρούλλοι των εκκλησιών της Αρμενίας, παρά το γεγονός ότι παλαιότερες απόψεις περί επιρροών των ελλαδικών εκκλησιών από την αρμένικη αρχιτεκτονική⁴¹ έχουν πλέον πλήρως ανατραπεί⁴². Απλή αναφορά μπορεί να γίνει στον

³⁷ Ό.π., 102, 104. Κάππας, «Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί, ό.π. (υποσημ. 35), 349 σημ. 41.

³⁸ Ορλάνδος, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου», ό.π. (υποσημ. 35), 78.

³⁹ Ό.π., 105-106. Γ. Ντέλλας, «Η τυπολογία των εκκλησιών της Ρόδου κατά την Ιπποτοκρατία (1309-1522)», ΔΧΑΕ Α΄ (2009), 87.

⁴⁰ O. Tafrali, *Monuments byzantins de Curtéa des Arges*, Παρίσι 1931, πίν. XX, XXI. P. Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, Παρίσι 1930, 101, 104. V. Dragut, «Églises des pays roumaines (XIe-XVIIe siècles) relevant du type de "croix grecque inscrite"»,

Αρμός. Τιμητικός τόμος στον Ν. Μουτσόπουλο, Α΄, Θεσσαλονίκη 1990, 565-566.

⁴¹ Κυρίως από τον J. Strzygowski, *Amida*, Χαϊδελβέργη – Παρίσι, 1910, 177. Ο ίδιος, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Βιέννη 1918, 761-763.

⁴² P. Mylonas, «Gavits arméniens et litae byzantines. Observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide», *CahArch XXXVIII* (1990), 99-122. Επίσης, Μπούρας, *Η αρχιτεκτονική της Μονής του Όσιου Λουκά*, ό.π. (υποσημ. 7), 50.

Άγιο Γρηγόριο του Ani⁴³, με χρονολόγηση στα 1215 και διάμετρο 4,9 μ., στον ναό στο Dadivank⁴⁴ (1214), με διάμετρο 4,9 μ., στον ναό στο Ganjasar⁴⁵, χρονολογημένο ανάμεσα στα 1216-1238, στον ναό στο Çangli ή Çengelî⁴⁶ (1362), με διάμετρο 6,3 μ., και στην Αγία Hripsime⁴⁷ του 7ου αιώνα, με τρούλλο δεκαεξάπλευρο αλλά χρονολογημένο στα 1658, με διάμετρο 8,0 μ. Όλοι οι παραπάνω τρούλλοι φέρουν ουσιαστικά τρούλλο με κυλινδρικό τύμπανο με 16 παράθυρα ή τυφλά αψιδώματα.

Στο Άγιον Όρος, όπου κυριαρχούν οι δωδεκάγωνοι γενικά τρούλλοι στα μεγάλα καθολικά, υπάρχει μόνον ένας τρούλλος του καθολικού της μονής Μεγίστης Λαύρας⁴⁸ με 16 παράθυρα και διάμετρο 6,2 μ. (Εικ. 7, 8). Αυτός φαίνεται ότι είναι ο τρίτος τρούλλος του καθολικού, αφού ο αρχικός τρούλλος του 10ου αιώνα, που είχε κυλινδρικό τύμπανο, κατέρρευσε στις αρχές του 16ου αιώνα και αντικαταστάθηκε με οκταγωνικό, ενώ και ο δεύτερος αυτός κατέρρευσε στους σεισμούς του 1585, οπότε και αντικαταστάθηκε από τον σημερινό⁴⁹. Η εξωτερική εμφάνιση σήμερα προέρχεται από τις επεμβάσεις του 1814, αλλά στη βάση του σώζονται ενδείξεις της αρχικής μορφής που είχε τον 16ο αιώνα. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα στην επιλογή των 16 πλευρών να οδηγήθηκε ο κατασκευαστής με σκοπό τη βελτίωση της στατικής επάρκειας του τρούλλου μετά από δύο καταρρεύσεις τον 16ο αιώνα και όχι λόγω μορφολογικών επιρροών, δίνοντας παρόμοια λύση στο ίδιο βασικό πρόβλημα.

Τέλος, τον 19ο αιώνα έχουμε έναν ακόμα ναό στο Άγιον Όρος: το νέο καθολικό της μονής Ξενοφώντος⁵⁰,

χρονολογημένο στα 1817, με κυλινδρικό τύμπανο και 16 παράθυρα, με διάμετρο 5,7 μ., αλλά και αντιστοίχως το καθολικό της μονής Αγίας Τριάδος στο Ζουπάνι της Ηπείρου⁵¹, ναός του 1800, με εσωτερική διάμετρο τυμπάνου μόλις 3,2 μ. Πιθανότατα δε ένας ακόμα τρούλλος ανήκει στο πλαίσιο που εξετάζεται, σε εντελώς απομακρυσμένη περιοχή, με δεκαεξάπλευρο τύμπανο: πρόκειται για τον τρούλλο της μονής Καράβελι ή Στριτισιού, στην Καρδαμύλη της μεσσηνιακής Μάνης⁵², που έχει διάμετρο 3,4 μ. Απ' όσο δηλαδή μπορούμε να κρίνουμε από μια πολύ μικρή δημοσιευμένη κάτοψη, είναι εξαιρετικά στενός. Η κατασκευή του μάλλον οφείλεται στην οικοδομική φάση του 1808, την οποία αναγνώρισαν οι μελετητές του⁵³.

Συγκεντρώνοντας τα αποτελέσματα της παραπάνω έρευνας, μπορούμε να αναφέρουμε ότι δεν είναι εύκολο να εξαχθούν συνολικά συμπεράσματα. Όπως φάνηκε από την παράθεση των παραδειγμάτων, οι ναοί με δεκαεξάπλευρο τύμπανο πρέπει να διαχωριστούν από αυτούς με κυλινδρικό τύμπανο και 16 ανοίγματα ή τυφλά αψιδώματα. Οι μορφές που προκύπτουν, είναι τελείως διαφορετικές και δεν πρέπει να αποδοθούν

Μπούρας – Στ. Μαμαλούκος (επιμ.), *Ἐκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Ἄλωση*, 7, Θεσσαλονίκη 2013, 249-250.

⁵¹ Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, «Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ Ζουπάνι», Χ. Μπούρας (επιμ.), *Ἐκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Ἄλωση*, 1, Αθήνα 1979, 73-74.

⁵² Μ. Μιχαηλίδης – Α. Χριστοφίδου, «Μοναστήρια περιοχῆς Καρδαμύλης, καπετανίας των Τρουπάκηδων-Μούστζινων», *Ἐκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Ἄλωση*, 3, Αθήνα 1989, 195-196.

⁵³ Σε μια ενδιάμεση, εντελώς ιδιόρρυθμη, κατηγορία των καλλιτεχνικών αναζητήσεων στις τουρκοκρατούμενες ακόμα περιοχές του ελλαδικού χώρου, που όμως δεν είναι δυνατόν να ενταχθούν ο κεντρικός τρούλλος του Αγίου Αθανασίου στο Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας (1810), βλ. Γ. Καρατζόγλου, «Ο Άγιος Αθανάσιος του Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας», *Ἐκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Ἄλωση*, 3, ό.π. (υποσημ. 52), 147, όπου το τύμπανο είναι οκταγωνικό, αλλά μετατρέπεται άνω σε δεκαεξάπλευρο με τις αποτιμήσεις. Βλ. και τον ναό του Γενέσιου στο Γοργογύρι Τρικάλων (1857) (Αφρ. Πασαλή, «Ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου στο Γοργογύρι Τρικάλων», *Β' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης. Πρακτικά*, επιμ. Ι. Στουφῆ-Πουλημένου – Στ. Μαμαλούκος, Αθήνα 2012, 222), όπου το τύμπανο είναι δεκαεξάπλευρο στο κάτω μέρος και μετατρέπεται σε κυλινδρικό στο άνω μέρος. Διαστάσεις 4,7 μ. και μόλις 2,7 μ., αντιστοίχως. Ωστόσο, δεν ανήκουν στη βασική ομάδα που μελετάται εδώ.

⁴³ J-M. Thierry, *Armenian Art*, Νέα Υόρκη 1987, 487-488, 140, εικ. 50.

⁴⁴ Ό.π., 511.

⁴⁵ Ό.π., 526.

⁴⁶ Ό.π., 508.

⁴⁷ Ό.π., 518-519.

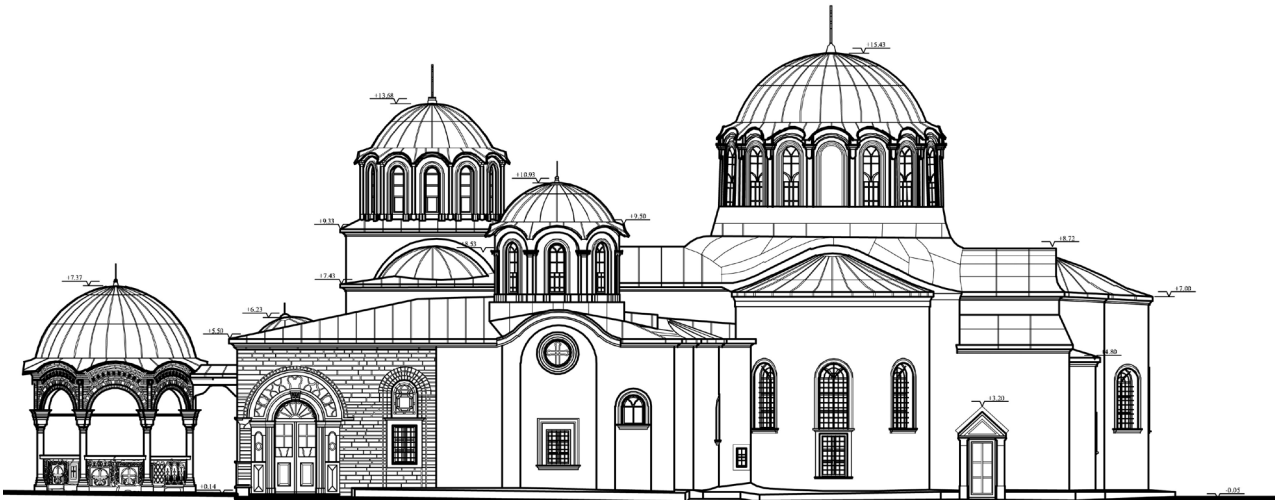
⁴⁸ Ρ. Mylonas, «Le plan initial du catholicon de la Grande Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite», *Ca-hArch XXXII* (1984), 89-112. Σ. Βογιατζής, *Το καθολικόν της Ιεράς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος. Ιστορία και Αρχιτεκτονική* (υπό έκδοση).

⁴⁹ Σ. Βογιατζής, «Ἡ αρχική μορφή του καθολικού τῆς Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος», *31ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2011)*, 22-23.

⁵⁰ Μ. Πολυβίου, «Το νέο καθολικό της μονῆς Ξενοφώντος», Χ.

Εικ. 7. Άγιον Όρος. Καθολικό Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας.

Εικ. 8. Άγιον Όρος. Καθολικό Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας, η βόρεια όψη.

στη χαμηλότερη τεχνολογία που απαιτείται για την κατασκευή καμπυλών επιφανειών, αφού συχνά κυλινδρικά τύμπανα συναντώνται σε ναούς υψηλοτάτων προδιαγραφών στην Κωνσταντινούπολη. Κάθε κατηγορία πρέπει, λοιπόν, να ξεχαστεί ξεχωριστά.

Στους ναούς με δεκαεξάπλευρο τύμπανο ξεχωρίζει η σχετικά συμπαγής ομάδα των ναών που ανήκουν στον ηπειρώτικο οκταγωνικό τύπο, δηλαδή το καθολικό του Οσίου Λουκά, το καθολικό της μονής Δαφνίου, η Αγία Σοφία (Οδηγήτρια) Μονεμβασίας, οι Άγιοι Θεόδωροι Μυστρά και η Σωτεία Λυκοδήμου, στους οποίους θα προσθέσουμε με κάποια επιφύλαξη και τον συνολικά αναστηλωμένο τρούλλο της Σωτήρας Χριστιάνων. Οι ναοί αυτοί έχουν τις εναργέστερες μορφές δεκαεξάπλευρων τυμπάνων, χαρακτηριζόμενοι από το χαμηλό ύψος και τη μεγάλη ακτίνα. Οι τρούλλοι αυτοί φυσικά ανήκουν στον ευρύτερο κύκλο της επιρροής του Οσίου Λουκά. Ο μεγάλος και σημαντικός αυτός ναός ασφαλώς επηρέασε βαθύτατα την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του ελλαδικού χώρου. Για να κρατήσει χαμηλό το τύμπανο του ευρέως αυτού τρούλλου και ως εκ τούτου τα φορτία στα υποκείμενα στηρίγματα, ο σπουδαίος άγνωστος αρχιτέκτων, που τον σχεδίασε, την ύπαρξη του οποίου ορθά έχει εντοπίσει ο τιμώμενος στον τόμο αυτό Χαράλαμπος Μπούρας⁵⁴, βρήκε αυτήν την ευφυή λύση. Άλλωστε, χρονολογικά, όσο μπορούμε να κρίνουμε με κάποια ασφάλεια, προηγείται όλων των άλλων αντίστοιχων τρούλλων.

Στον κύκλο αυτών των ναών μπορεί να ενταχθεί και η Παναγία Σκριπούς. Βρίσκεται σε σχετικά μικρή απόσταση από τον Όσιο Λουκά και, παρά το μικρό σχετικά μέγεθος του τρούλλου, και εφ' όσον επαληθεύεται η τοποθέτησή του στον 12ο αιώνα, μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί ότι επηρεάστηκε από τον μεγάλο ναό στο Στείρι.

Στον 12ο αιώνα ανήκουν και οι τέσσερις μεγάλοι τρούλλοι της Κωνσταντινούπολης, οι δύο τρούλλοι του Παντοκράτορα, ασφαλώς ενταγμένοι στην ομάδα των δεκαεξάπλευρων, και οι τρούλλοι στη μονή της Χώρας και στην Παναγία Κυριώτισσα, υπό αίρεση. Οι τρούλλοι αυτοί έπονται χρονικά του Οσίου Λουκά

και το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το στοιχείο αυτό πρωτοεμφανίστηκε στον μεγάλο ναό στο Στείρι και κατόπιν μεταφέρθηκε στην πρωτεύουσα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν έργο κάποιου τοπικού συνεργείου ή τοπικού αρχιτέκτονα. Ασφαλώς ο σχεδιασμός ενός μεγάλου ναού με πολύπλοκη θολοδομία δεν μπορεί παρά να έγινε από άνθρωπο με μεγάλη γνώση γεωμετρίας, που θα μπορούσε να αποκτηθεί μόνο στην Κωνσταντινούπολη, ενώ τα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία αποδεικνύουν ότι το οικοδομικό συνεργείο είχε κωνσταντινουπολίτικη τεχνογνωσία. Και βεβαίως ο Cyril Mango⁵⁵ μας επισημαίνει ότι στη βυζαντινή περίοδο κατασκευάστηκαν στην Κωνσταντινούπολη συνολικά 500 εκκλησίες, από τις οποίες δεν σώζονται πάνω από 30. Οπότε κάθε πρόταση εμπεριέχει το στοιχείο αυτό της αοριστίας. Ωστόσο, η σύμπτωση ότι όλοι οι ναοί αυτοί ανήκουν στον 12ο αιώνα, συνεπώς έπονται του Οσίου Λουκά, μας επιτρέπει να μην αποκλείσουμε το στοιχείο να εμφανίστηκε, για λόγους συγκυριακούς, πρώτα στην επαρχία και να μεταφέρθηκε αργότερα και στην πρωτεύουσα τον 12ο αιώνα, όταν η κατασκευή του Οσίου Λουκά ήταν σχετικά πρόσφατη, και να είχε ίσως γίνει γνωστή σε κωνσταντινουπολίτικους κύκλους.

Ο Άγιος Νικόλαος στη μονή Curtea de Argeș στη Μολδαβία είναι μια μοναδική περίπτωση που φαίνεται να επηρεάστηκε από την τρέχουσα ή την παλαιότερη αρχιτεκτονική του Βυζαντίου, που ίσως κρατούσε κάτι από τη λάμψη του κατά τον 14ο αιώνα, προερχόμενη είτε από την Πόλη είτε από την επαρχία. Ο τρούλλος του εξωνάρθηκα της Πόρτα-Παναγιάς, επίσης χρονολογημένος στον 14ο αιώνα, θεωρήθηκε σερβική επιρροή, αλλά στη Σερβία δεκαεξάγωνοι τρούλλοι δεν σώζονται⁵⁶. Οι ιδιομορφίες, άλλωστε, της συγκεκριμένης περίπτωσης μάλλον μας οδηγούν στην περίπτωση ενός *unicum*.

Τέλος, υπάρχουν και οι διάσπαρτοι μεταβυζαντινοί τρούλλοι που εντοπίσαμε, καθέννας εκ των οποίων αποτελεί απλώς μια τοπική και χρονική ιδιορρυθμία. Προφανώς όλες οι παραπάνω μορφές δεν έχουν οργανική σύνδεση μεταξύ τους, απλώς είναι μορφοκρατικές λύσεις που επέλεξαν κατά περίπτωση οι κτήτορες των

⁵⁴ Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 92. Ο ίδιος, *Η αρχιτεκτονική της Μονής του Οσίου Λουκά*, ό.π. (υποσημ. 7), 52, 95.

⁵⁵ C. Mango, *Byzantine Architecture*, Νέα Υόρκη 1976, 11.

⁵⁶ Περαιτέρω έρευνα της μορφής αυτής υπερβαίνει τον σκοπό αυτού του πονήματος.

εν λόγω κτηρίων ή αλληλοεπηρεάστηκαν από γνωστά ή άγνωστα τοπικά παραδείγματα.

Η ομάδα των τρούλλων με κυλινδρικό τύμπανο είναι πολύ πιο χαλαρή. Υπάρχουν πιθανόν οι δύο άλλοι κωνσταντινουπολίτικοι και οι τρούλλοι στο κάστρο του Asepon και στη μονή του Bachkono, που ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα στην άμεση επιρροή της πρωτεύουσας. Στην Κωνσταντινούπολη, ξεκινώντας από την ίδια την Αγία Σοφία, φαίνεται ότι υπάρχει αυτή η τάση των πολυτελών τρούλλων με κυλινδρικό τύμπανο. Ξεχωρίζει ακόμα η ομάδα των πέντε αρμένικων ναών με ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά, παρομοίως και η ομάδα των ιδιόρρυθμων ρωδιακών τρούλλων καθώς και των μεταβυζαντινών και των σύγχρονων. Τέλος, είδαμε τον τρούλλο του 16ου αιώνα του καθολικού της μονής Μεγίστης Λαύρας, τον τελευταίο χρονολογικά τρούλλο στην εξεταζόμενη ομάδα. Ο Μυλωνάς θεώρησε ότι είναι μολδαβική επιρροή⁵⁷, αλλά ο μοναδικός δεκαεξάπλευρος τρούλλος είναι, όπως είδαμε, αυτός του Αγίου Νικολάου στην Curtea de Argeș. Δεν είναι δυνατόν να μιλάμε για μια τόσο μακρινή επιρροή, και μάλιστα από έναν ναό που είναι μοναδική περίπτωση στην περιοχή, παρά το γεγονός ότι η μονή της Μεγίστης Λαύρας είχε συνεχείς επαφές με τις περιοχές αυτές. Πιθανότερο θεωρούμε να πρόκειται για ιδιαίζουσα περίπτωση, στην οποία κατέληξε αυτός που ανακατασκεύασε τον τρούλλο, ξεκινώντας από την ίδια προσπάθεια να μειωθούν τα φορτία ενός μεγάλου τρούλλου που ήδη είχε καταπέσει δύο φορές σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, δηλαδή ακολουθώντας την ίδια λογική που σχεδιάστηκε αρχικά το δεκαεξάπλευρο τύμπανο.

Καταλήγοντας, και επανερχόμενοι στους τρούλλους με δεκαεξάπλευρο τύμπανο, είναι σαφές ότι ο μεγαλύτερος αριθμός τους προέρχεται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, κυρίως από το δειγματολόγιο των μορφών του καθολικού του Οσίου Λουκά. Η ομάδα αυτή δεν είναι απολύτως ομοιογενής. Στους τρούλλους του καθολικού

⁵⁷ Mylonas, «Le plan initial», ό.π. (υποσημ. 48), 95.

της μονής Οσίου Λουκά, της Σωτείρας Λυκοδήμου και στο καθολικό της μονής Δαφνίου οι ακμές των τυμπάνων διατάσσονται κατά τους κυρίους άξονες, ενώ σε όλους τους υπόλοιπους στους άξονες βρίσκονται παράθυρα. Αλλά και η εξωτερική πλαστική διάρθρωση διαφέρει. Στον Όσιο Λουκά, τη Σωτείρα και την Κυριώτισσα το τύμπανο είναι απλό, χωρίς προεξοχές στο καθολικό του Δαφνίου, του Παντοκράτορα, της Αγίας Σοφίας (Οδηγήτριας) Μονεμβασίας, της Παναγίας Σκριπούς (επίσης και στους Χριστιάνους), η εξωτερική επιφάνεια των τυμπάνων ποικίλλει με συμφυείς ημικίονες, ενώ, τέλος, στους Αγίους Θεοδώρους Μυστρά υπάρχει ακόμα μεγαλύτερος διακοσμητικός πλούτος με επάλληλα τόξα και περιμετρικές οδοντωτές ταινίες. Αυτό δεν μπορεί να σημαίνει ότι (όπως είχαμε παλαιότερα υποστηρίζει) οι βασικές αποφάσεις για τον σχεδιασμό και τη θολοδομία λαμβάνονται από τον αρχιτέκτονα, ενώ η διακόσμηση και η μορφολογία οφείλονται περισσότερο στον κτήτορα, ο οποίος επηρεάζεται από τα γειτονικά ή γνωστά παραδείγματα ή από την τρέχουσα αισθητική της εποχής του.

Δεν μπορεί, λοιπόν, παρά να ξανατονίσουμε τη σημασία του καθολικού του Οσίου Λουκά για την ιστορία της ελλαδικής αρχιτεκτονικής, και την προσπάθεια ανανέωσης της βυζαντινής αρχιτεκτονικής κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, την οποία δεν σταμάτησε ποτέ να τονίζει ο Χαράλαμπος Μπούρας⁵⁸.

⁵⁸ Μπούρας, *Η αρχιτεκτονική της Μονής του Οσίου Λουκά*, ό.π. (υποσημ. 7), 50. Ας θεωρηθεί, λοιπόν, αυτό το πόνημα μια μικρή υποσημείωση στο έργο του τιμώμενου εδώ καθηγητή.

Προέλευση εικόνων

Τα σχέδια και οι φωτογραφίες οφείλονται στον Σωτήρη Βογιατζή, πλην της Εικ. 5, η οποία βρίσκεται στην ιστοσελίδα του Δήμου Ορχομενού, χωρίς ένδειξη προέλευσης.

DOMES WITH SIXTEEN-FACETED DRUMS

The dome in the Byzantine era appears theoretically in the 6th century with the construction of the Hagia Sophia in Constantinople, but dominates the Middle Byzantine period mostly in smaller buildings, becoming one of the most important features of Orthodox churches up to the present day. In this study domes with sixteen-faceted drums are examined, a type which appears periodically in church architecture.

The vast majority of the domes of Byzantine and post-Byzantine churches stand on an octagonal drum. The dome with sixteen-faceted drum was derived from it in larger domes when there was a need to keep the height lower in order to reduce the load on the vaulting (Fig. 2). In several buildings it is difficult to visually separate the cylindrical domes with 16 windows and blind arches from the standard sixteen-faceted ones, an issue that will be examined below.

The oldest recorded hexadecagon dome belongs to the katholikon of the monastery of Hosios Loukas at Steiri, of the Greek-cross domed octagon church type, dated to 1011 or 1022. Its drum is very low, with a diameter of 7,5 m. (Fig. 1). The Sotira Lykodimou in Athens comes next, dated prior to 1031, but with a partly restored dome (Fig. 3). The katholikon of the Daphni monastery dated in the late 11th century, has also a large characteristic sixteen-faceted drum with semi-attached pillars. Also, Hagia Sophia (Hodegetria) in Monemvasia belongs to this group, dated around the 12th century. Finally the dome of the Transfiguration of Christ in Christianou, Messenia, is also sixteen-faceted, though fully restored. This dome belonged to the second building phase, dating back probably to the 12th century (Fig. 4). The second dome (now destroyed) of the church of Panagia Skripou was sixteen-faceted and probably belongs to the 12th century (Fig. 5).

In the 12th century there are two great domes in Constantinople with sixteen-faceted drums. They both belong to the Christ Pantokrator complex, at the middle and south churches, with a diameter of 7,7 m. and 5,2 m.

respectively. These domes bear great similarities with the drum of the katholikon of Daphni. The Virgin Kyriotissa or Kalenderhane should be added to the above with a 7,5 m. diameter sixteen-faceted dome dated to the 12th century. The dome of the first phase (12th c.) of the church of the monastery of Christ in Chora, 7,90-8,0 m. in diameter, is modified and it is not entirely clear whether it belongs to the type of sixteen-faceted drums or to the cylindrical type with 16 windows. The type of sixteen-faceted drum influenced by Hosios Loukas appears at the Hagioi Theodoroi in Mistra (1295).

Moreover in the Middle Byzantine period there are two churches, today in Bulgaria, with cylindrical domes pierced by sixteen windows: the Virgin at the Asenov fortress (Bogorodica Petrichka) dated in 1200 and a similar one at the Archangels' chapel in Bachkovo (13th c.)

Finally, the dome of the exonarthex of the church of Porta Panagia near Trikala (diameter 4,30 m.) has sixteen sides and is dated in the mid-14th century, during the rule of Stefan Dušan (Fig. 6).

In Rhodes two churches appear during the 13th-14th century that can be included in the broader category under consideration: the Monastery of the Archangel Michael at Thari (4,30 m.) and the Assumption in Salakos (5,20 m.). However they belong to a group with common local influences called "Rhodian domes".

Outside Greece, Saint Nicholas in Curtea de Argeş in Romania, built between 1340 and 1376, has a sixteen-faceted drum.

To complete the survey we may include, albeit marginally, the domes of Armenian churches, despite the fact that earlier views of the influences of churches of Armenian architecture on the Byzantine ones have now been fully reversed.

In Mount Athos, where dodecagonal domes generally dominate, there is only one sixteen-faceted example at the katholikon of the Great Lavra Monastery that probably replaced an older dome in 1585 (Fig. 7, 8).

Later, in the 19th century, there is the new katholikon

of Xenophontos monastery (1817) on Mount Athos with a cylindrical drum, and the katholikon of the Holy Trinity Monastery in Zoupani of Epirus (1800), with a diameter of 3,20 m. Also, another circular dome with 16 windows appears at the Karaveli monastery in Mani, probably belonging to the 1808 phase.

A special category includes the dome of St. Athanasios in Rum-Palamas, Karditsa (1810) and the church of the Genesion at Gorgogyri, Trikala (1857). Their dimensions are 4,70 and only 2,70 m respectively.

As discussed above, the sixteen-faceted drums fall into a different category from those with cylindrical drum and sixteen openings or blind arches. The most compact group of the first type comprises the churches that belong to the Greek-cross domed octagon type, i.e. to the wider circle of influence of the katholikon of Hosios Loukas at Steiri. This great and important church deeply influenced church architecture in Byzantine Greece. To this group we can add the 12th-century dome of Panagia Scripou which, because of its proximity, may well be attributed to the influence of the church at Steiri.

In the twelfth century we saw four great domes in Constantinople, the two domes of Christ Pantokrator securely integrated into the group of sixteen-faceted drums and possibly the Chora and Panagia Kyriotissa, all dated in the 12th c. We cannot exclude the possibility

that the relatively recent construction of Hosios Loukas, where the element under discussion first appeared, influenced them.

The churches of the Saint Nicholas Monastery in Curtea de Argeş in Moldova and the Porta-Panagia in Thessaly (both 14th c.) are unique cases. The latter has been regarded as a Serbian influence, but this cannot be proven.

Finally in the 16th century we saw the dome of the katholikon of the Great Lavra in Mount Athos, chronologically the last dome of this group; its form was probably an afterthought, the result of two consecutive destructions.

The two domes in the Asenov castle and in the Bachkovo monastery, with cylindrical drums and sixteen windows, belong to the mainstream Byzantine architecture where cylindrical drums are abundant. Finally there are six scattered post-Byzantine domes, all of them merely local and temporal oddities.

In conclusion, we can deduce with some certainty that domes with sixteen-faceted drums belong more or less mostly to the sphere of influence of the Katholikon of Hosios Loukas that was studied in depth by Charalampos Bouras.

*Architect PhD NTUA
sotvog@gmail.com*